

“BOŞLUKLARIN TANRI’SI” İFADESİ VE KELÂMÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

© Murat AKIN^a

Öz

İlk önce teistik teolojide, insanların bilim yoluyla açıklayamadıkları olaylar için “Allah’ın işi” anlamında kullanılan “boşlukların Tanrı’sı” ifadesi, daha sonra farklı anlamlar yüklenerek ateist ve deist düşünce tarafından kullanılmıştır. Kavramı ilk defa kullanan Henry Drummond, bununla evrende açıklanamayan ontolojik veya epistemolojik bilinmezliklerin Tanrı tarafından bilinebileceğini ve doldurulabileceğini varsayıyordu. Ancak ateizm, bu ifadenin teizm tarafından Tanrı’nın varlığına dair bir argüman olarak kullanıldığını iddia ederek, bilimin ilerlemesiyle bilinmeyen boşlukların artık bilinebilir duruma geleceğini ve böylelikle zamanla Tanrı’ya ihtiyacın kalmayacağını savunmuştur. Deizmde ise bu ifade Tanrı’nın evreni yaratmasından sonra ona müdahale etmemesi şeklinde resmedilmektedir. Ancak, teistlerin “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini Tanrı’nın ispatında kullandıkları bir argüman olarak görülmemektedir. Diğer bir ifade ile inananlar “biz şu meseleyi anlayamadık o halde Tanrı vardır” dememektedirler. Fakat bunun böyle kullanıldığı iddiası, ateistlerin antitez olarak sundukları argümanlarda ve bir Tanrı’nın varlığını kabul edip ancak hayata müdahalesinin olmadığını söyleyen deistlerin katı determinizm düşüncelerinde bulunmaktadır. Teistler bu kavramı Tanrı’nın varlığını ispatta bir argüman olarak kullandılar mı veya kullanıyorlar mı? Ayrıca bilim bazı hususları izah edince Tanrı’ya ihtiyaç kalmaz mı? Deistlerin Tanrı tasavvurunda “boşlukların Tanrı’sı” kavramı kendini nasıl yansıtmaktadır? Tanrı, âlemi yarattıktan sonra ona müdahalede bulunamaz mı? Bu ve benzeri sorulara cevap bulmayı hedeflediğimiz çalışmamızda öncelikle “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini ve tarihçesini açıklayacağız. Daha sonra farklı Tanrı tasavvurlarının bu kavrama yükledikleri anlamları ve kelâmî açıdan değerlendirilmesini yapmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Boşlukların Tanrı’sı, Teizm, Ateizm, Deizm.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, murat.akin@beun.edu.tr

“GOD OF THE GAPS” EXPRESSION AND EVALUATION OF KALAMIC PERSPECTIVE

Firstly in the theistic theology, the expression of “God of the gaps” which used in the meaning of ‘God’s work’, used for events that people cannot explain through science then it have been used in the different meanings by the atheist and deist thinking. Henry Drummond who used the term for the first time, assumed by this way that there was an area where the human mind could not be defined in nature, but that God know it and can be filled by Him again. In other words, it was assumed that ontological or epistemological unknowns could be known and filled by God. But Atheism claiming that this expression is used by theism as an argument about God’s existence, defended that with the development of science unknown gaps can no longer be known and so that by the time there will not be need for God. It comes to deism this expression is represented as not interfering with God’s creation after He created the universe.

But it doesn’t seem that the teists used really this term as an argument for proving the existence of God. In an other word the believers were not saying that we didn’t understand this problem then there is God. But the claime that this term was used like this, exist in the argumants which the aitheists presented as an antithesis and in the hard deteminist thinks that say God doesn’t intervene to the life. Did the theists used this term as an argumant to prove the existance of God or they still using it? And when the science explains some things, does it not remaine need to God? How the concept of “God of gaps” reflects himself in the deist’s the imagination of God? Can’t God intervene to the universe after he created it? In this study we aim to find answers to these and similar questions, firstly we will explain the concept of “the God of gaps” and its history. Later, we will evaluate the meanings which the different god imaginations imposed on this concept and their kalamic perspective.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Ortaçağ’da kiliseyle temsil edilen dini hayat, bilim dâhil hemen her alanın belirleyicisi konumundaydı. Ancak daha sonra Rönesans, Reform ve Erken Modern dönemle beraber meydana gelen bazı gelişmeler, radikal söylemler geliştirerek önceki dönemde her şeyin belirleyicisi olan dinin varlığının sorgulandığı bir ortam oluşturmaktaydı. Böylelikle Ortaçağ’daki “kurumsal dine” karşı gelişen bir protesto hareketi diyebileceğimiz paradigmlar gelişti. Bu paradigmlar ilk başta bir dinsizlik hareketi olarak değil, bilimi din dışı kabul eden zihinsel düşünceye bir tepki olarak ortaya çıkmaktaydı. Bunlar özellikle kilisenin bilim ve bilim adamlarına yönelik uyguladığı tutuma karşı tepkisel bir hareket olarak gelişmekteydiler. Tabi bu tepki, tevhid inancının prensiplerine karşı olmaktan ziyade engizisyon ortamlarında akıl dışı anlatılan dinsel fanatizme karşıydı. 17. ve 18. yüzyıllar ve sonrasına denk gelen bu dönemde din-bilim/akıl-nakil ilişkisi bağlamında

birçok görüş beyan edildi. Bu görüşler genelde aklın ve bilimin önünü açarken Tanrı’yı ve dini yeryüzünden uzaklaştırmaktaydı. Artık Ortaçağ’da kiliseyle temsil edilen dini hayat akılla temsil edilmekteydi. Bu dönemde bilim bir ön kabul olarak Tanrı’ya ihtiyaç duymamaktaydı. Bununla beraber birçok bilim adamı Tanrı’ya inanıyor fakat yeryüzünde Tanrı ve diğer manevi unsurları yok sayan entelektüel normları kabul ederek fizik âlemi ile metafiziği tamamen birbirinden ayrı kabul ediyordu.¹ Bir yönüyle dinin alanının sınırlandırılması, mekanik bir dünya tasarımında geçmekteydi. Nihayetinde din, deistik tanrı anlayışının da katkısıyla önceki dönemlerde bulunduğu “tahttan indiriliyordu.”

Böyle bir dönemde ilk defa Evanjelist araştırmacı Henry Drummond (ö. 1897) tarafından kullanılan “God of the gaps / Boşlukların Tanrı’sı”² ifadesi, daha sonra farklı Tanrı tasavvurları argümanları içerisinde sıkça kullanıldı ve tartışıldı. Drummond, bu ifade ile tabiatta insan zihninin tanımlayamadığı ancak Tanrı’nın bildiği ve yine O’nun tarafından doldurulacak olan bir alanın olduğunu savunuyordu. Bilimin mevcut gelişmişlik seviyesiyle açıklanamayan kapalı durumları açıklamada Tanrı’yı devreye koyma olarak da ifade edilebilir. Diğer bir ifade ile bu kavramla evrende açıklanamayan ontolojik veya epistemolojik bilinmezliklerin Tanrı tarafından bilineceği ve doldurulabileceği varsayılmaktaydı.

Tarihi sürece bakıldığında “mekan” ve “boşluk” ilkçağ felsefesinde, İslâm felsefesinde ve kelâm ilminde ilk dönemden itibaren teknik anlamda tartışılan konular arasında görülmektedir. Âlemde boşlukların olup olmadığı tartışılmakla beraber³ genel anlamda atomcular evrenin “atomlar” ve “boşluklar” olmak üzere iki temel unsurdan müteşekkil olduğunu söylemişlerdir. Atomcu âlem tasavvuruna sahip olan filozoflar mutlak bir

¹ Osman Bakar, *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*, trc. Işık Yanar (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 238; Mahsum Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/3 (2017): 125.

² Henry Drummond, *The Ascent of Man* (New York: James Pott & Co. Pub., 1908), 333; Hasan Özalp, “Boşlukların Tanrı’sı Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Felsefe Dünyası* 2/58 (2013): 109.

³ Mesela Mu’tezile’nin Basra ekolünden Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915) âlemde boşluk olabileceğini kabul ederken Bağdat ekolünden Ebü’l-Kâsım el-Ka’bî (ö. 319/931) âlemde boşluk olmadığını kabul etmiştir. Bu mesele iki ekol arasında tartışılırken, Basra ekolü fikirlerinin doğruluğuna delil olarak; eğer boşluk yoksa o zaman hareket imkânı olmazdı. Ayrıca derin suların diplerinde hava olmadığından buralarda hayvanlar yaşayamaz dolayısıyla bu durumlar âlemde boşluğun olduğunu gösteriyor diyorlar. Bunlara karşı olan Bağdat ekolü ise tam tersine eğer hayvanlar oralarda ölüyorsa bu orada havanın olmadığını değil aksine orada havanın olduğunu fakat kirli hava olmasından canlıların yaşayamadığını söylemektedirler. Bk. Ebû Reşid en-Nisâbûrî, *el-Mesâil fi’l-hilâf beyne’l-Basriyyîn ve’l-Bağdadiyyîn*, thk. Rıdvan Seyyid (Beyrut: Ma’hadu’l-enmâi’l-Arabî, 1979), 15-56.

boşluğun varlığını kabul etmişlerdir.⁴ Atomculuğu kabul etmeyen yaklaşımlar ise âlemde boşluğun olamayacağını iddia etmişlerdir.⁵ Genel anlamda kelâm alimleri atom, cisim, boşluk ve hareket gibi konuları incelerken evren hakkında bir görüş elde ederek oradan Tanrı hakkında fikir sahibi olmayı amaçlamaktadırlar.⁶ Dolayısıyla klasik İslâm düşüncesinde “boşluk” kavramı etrafında yapılan tartışmalarda meselenin doğrudan Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında ilerlediğini ve böylelikle kozmolojik tasavvurların yansıtıldığı bir boyut olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Çalışmamızda bu ilimlerin ilgili kavramlara yükledikleri anlamları teknik manada incelememiz, asıl odaklanacağımız noktayı devre dışı bırakacağından bu hususlara değinmeyeceğiz. Diğer taraftan bu ilimlerde kullanılan “boşluk” kavramı ile modern çağda kullanılan “boşlukların Tanrı’sı” ifadesindeki “boşluk” kavramı arasında farklar bulunduğunu da belirtmek isteriz. Teknik anlamda “halâ/boşluk”, “doluluk/melâ”nın zıddı olup “cismin işgal etmediği alan”⁷ veya “kendisinde hiçbir şeyin bulunmadığı boyut (bu’d)”⁸ anlamında kullanılırken, “boşlukların Tanrı’sı” ifadesinde ise daha çok anlaşılamayan alanları ifade etmekte kullanılmaktadır.

“Boşlukların Tanrı’sı” ifadesine yüklenen anlam doğrultusunda; insanlar bilimsel olarak izah edemedikleri durumları bazen Tanrı’ya havale ederek “bunu ancak O, bilir” derlerdi. Fakat zamanla bilimin bazı hususları açıklaması ve keşfi neticesinde, önceki aşamada “Tanrı ile doldurulan” alanlar artık bilim ile doldurulmaya başlandı. Ateistler de buradan hareketle şöyle dediler: “Bilim bir gün her şeyi açıklayacak ve daha sonra herhangi bir boşluk kalmayacaktır. Artık boşluklara Tanrı değil bilim hâkim olacaktır.”⁹ Hatta dünyanın başlangıç noktası olarak iddia edilen “Tanrı parçacığı”nın bulunmasıyla; “4 Temmuz 2012 tarihi itibarıyla, Tanrı tamamen gereksiz olmuştur.” cümlesinin paylaşılmaya başlandığını bu konuda araştırma yapanlardan öğrenmekteyiz.¹⁰ Tabiat olaylarından yağmurun nasıl oluştuğu, depremin nasıl meydana geldiği veya gece ile gündüzün nasıl oluştuğu eskiden bilinemediğinden, bu tür olaylar direkt Tanrı ile irtibatlandırılarak açıklanırdı. Ancak günümüzde bu ve benzeri tabiat olayları sebep ve

⁴ Kelamcılar Atom anlayışları ve bu teoride yaptıkları değişim için bk. Mehmet Evkuran, *Sosyal Bilimler Mantığı ve Kelâm* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 34-40.

⁵ İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 182.

⁶ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Süheyr Muhammed Muhtâr, Faysal Bedir Avn (İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1969), 140.

⁷ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 183.

⁸ Mehmet Bulğen, *Klasik İslâm Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 42.

⁹ Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, trc. Kalisto Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey yayınları, 2007), 122.

¹⁰ Bk. Caner Taslamam, *Tanrı Parçacığı Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2015), 27-29.

sonuçları itibarıyla açıklanabiliyor. Dolayısıyla “Tanrı’ya ihtiyaç kalmamıştır” iddiası dillendirildi.¹¹ Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren atomlar, atomların çekirdekleri ve çekirdeği oluşturan bileşenler hakkında büyük mesafeler elde edildi. Aynı şekilde evrenin ilk dönemlerine ait incelemeler yapılabildi. Evreni tek bir objeymiş gibi inceleyen bilim dalı “evrenbilim” (kozmoji) doğmuş oldu. Bunun neticesinde iddiası “artık bilim evreni tek başına izah edebilir; felsefe öldü, teoloji lüzumsuz!” olan kitaplar yazıldı.¹² Kısaca bir takım gelişim ve ilerlemelerle, metafizikle her türlü bağın koptuğu, dinin bireysel ve toplumsal alanda hareketinin giderek sınırlandırıldığı hatta “Tanrı’nın öldüğü” kehanetinin ileri sürülebildiği bir aşamaya gidilmişti.¹³ Böylelikle Tanrı inancıyla, bilim arasında bir çelişkinin olduğu iddia edilmekteydi.

“Boşlukların Tanrı’sı” ifadesiyle, Tanrı’nın keşif alanı olarak tabiat içerisindeki boşluklar temelinde yerleştiren teistik teoloji, keşif alanındaki boşlukların bilimsel izahlarla doldurulmasıyla beraber yerini yavaş yavaş deizme bırakmıştır. Alman ilahiyatçı Dietrich Bonhoeffer (ö. 1945), bu kavramın Tanrı ile ilgili epistemolojik sapmalara sebep olacağına dikkat çekerek, Tanrı’nın yaşamın dışında değil yaşamın özünde aranması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴ Bonhoeffer, bu öngörüsünde haklı çıkmıştır. Zira Tanrı’nın mekanik evrenle ilgili olduğu düşünülen bu algılama tarzı daha sonra “deistik tabii teoloji” tarzında ifade edilmektedir. Tabiatın teolojik kontekste işlendiği bu zeminde Tanrı, “boşlukların Tanrı’sı” olarak resmedilmektedir.¹⁵ Bir taraftan kâinatı yaratan Yüce bir Tanrı’dan bahsedilirken diğer taraftan ona müdahale edemeyen, insanların yaptıklarından haberi olmayan ve onlara karşı ilgisiz pasif bir Tanrı algısı görülmektedir.¹⁶

Karşımıza “Allah’ı aşkınlaştırmada bir aşırılık”¹⁷ olarak çıkan deizm, evrenin Tanrı tarafından yaratıldığını kabul etmekle beraber şu an evrenle bir ilişkisi bulunmadığını savunmaktadır. Tanrı, evreni kusursuz bir şekilde

¹¹ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 122.

¹² Mehmet Bulgen, “Fizik Tanrı’yu Gereksiz mi Kıldı? The Grand Design (Büyük Tasarım) Kitabı Üzerinden Bir Değerlendirme”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011): 147.

¹³ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 28.

¹⁴ Özalp, “Boşlukların Tanrı’sı Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, 109.

¹⁵ Şaban Ali Düzgün, *Allah Tabiat ve Tarih* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2005), 170.

¹⁶ Hamdi Gündoğar, “Deizm; Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, *İlahiyat Fakülteleri XXII Kelâm Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu (Van 12-14 Mayıs 2017)*, ed. Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 30.

¹⁷ Recep Ardoğan, “Âdetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm”, *İlahiyat Fakülteleri XXII Kelâm Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu (Van 12-14 Mayıs 2017)*, ed. Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 157.

çalışan saat gibi ayarlayıp sonra da kendi haline bırakmıştır. Bu mekanik işleyiş sağlandığından ona tekrar müdahale etmek, onun mükemmel şekilde yaratılmadığını kabul etmek anlamına gelmektedir.¹⁸ Burada Tanrı, gerçek bilgi kaynağı olan eşyanın güvenilirliğini sağlayan bir konuma indirgenmektedir. Deizmin bu bakışı ile elde edilen Tanrı, “boşlukların Tanrı’sı” olarak aksetmekte olup ilerde ona ihtiyaç kalmayacak hale getirilmektedir. Burada deizmin bir yönüyle modern ateizmin oluşum süreci çalışmalarına içerik kazandırması açısından, ateizmin bir habercisi konumunda olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda modern ateizm hakkında yapılan çalışmalarda deistlerin etkisi göz ardı edilmemiştir.¹⁹ Deistik söylemde her ne kadar Tanrı’nın varlığı inkâr edilmese de “evrenin Tanrı’ya ihtiyaç duyulmadan izah edilebileceği iddiası” ateistik imalar içermektedir.²⁰ Buradan hareketle hem deizmin hem de ateizmin “boşlukların Tanrı’sı” ifadesine yükledikleri anlamlara bakınca bunların birbirlerini beslediklerini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Tanrı’yı boşlukların Tanrı’sı olarak ifade etme fikri ile Tanrı’nın âleme müdahalesinin olmadığını savunma fikri arasında bir paralellik bulunmaktadır. Her ikisi de Tanrı-âlem-insan ilişkisi bağlamında tanrısal müdahaleyi geçersiz kılmaktadır. Çünkü “tasarımcı” ve “boşlukların Tanrı’sı” gibi ifadeler, insanların yalvarma, yakarma, sevme, dua ve ibadet gibi ihtiyaçlarına duyarsız kalan bir boyuta hitap etmektedir. Nihayetinde deizmin soyut Tanrı’sı ile “boşlukların Tanrı’sı” ifadeleri birbirleriyle örtüşmektedir.

Drummond’un kullandığı “boşlukların Tanrı’sı” ifadesi, zamanla bir anti tez olarak ateizmin ve tez olarak da deizmin bir argümanı haline geldiğinden, bu kavram kendisinden sonra bazı teologlar tarafından eleştirildi.²¹ Özellikle Tanrı’nın epistemolojik ve eylemleri açısından sınırlandırılmasından hareketle “boşlukların Tanrı’sı” ifadesi irdelenmeye başlandı. Daha sonra bu kavram Tanrı ile tabiat arasındaki ilişkiyi inceleme konusunda da gündeme gelerek evrendeki fiziksel gerçeklere dinî yönden mi yoksa bilim yönünde mi bakılmalı tartışmalarını ortaya çıkardı.

Kısaca “Boşlukların Tanrı’sı” ifadesi hakkında giriş mahiyetinde verdiğimiz bu bilgilerden sonra, Tanrı tasavvurları içerisinde özellikle ateizm ve deizmin bu kavrama yaklaşımlarına ve kelâmî açıdan değerlendirilmesine geçebiliriz.

¹⁸ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2009), 274.

¹⁹ M. Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 23.

²⁰ Bulgen, “Fizik Tanrı’yı Gereksiz mi Kıldı?”, 149.

²¹ Özalp, “Boşlukların Tanrı’sı Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, 108-124.

A. Ateizmin “Boşlukların Tanrı’sı” İfadesine Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi

Ateizm²², insanların bazı hususları bilememelerini onların dindarlıkları üzerinde müessir bir etken olarak görmektedir. Bu düşünce tarafından din ile cehalet arasında bir ilişkinin kurulmak istenildiğini, onların “boşlukların Tanrı’sı” ifadesine yaklaşımlarında da görmekteyiz. Zira onlara göre bilimsel her yeni adımla Tanrı’nın varlığı fikri gerilemektedir. Bu bakış açısı Auguste Comte’un (ö. 1857) “Bilim, doğa ve evrenin babasına (Tanrı) iş bıraktırdı ve onu inzivaya gönderdi. Geçici hizmetlerini takdir ederken görkeminin son sınırına kadar ona kılavuzluk yaptı.”²³ sözünde rahatlıkla görülmektedir. Ayrıca bu sözün içerdiği anlamı, daha önce yaşamış Epikür’ün (ö. m. ö. 270) “Bilim, hurafelere tapanların Tanrı’ların kudretine atfettiği fenomenleri doğal yollarla izah edebilir.”²⁴ ifadesinde de görmekteyiz. Burada her iki sözde de dinin akılcılıktan uzak olduğu fikrinin izlerini görmek mümkündür. Ancak vakıya bakıldığında nice bilim adamı var ki bunlar aynı zamanda bir dine mensupturlar. Onların bilime yakın olmaları, dinden uzak olmalarını gerektirmemiştir.

Ateistlerin “Teistler, bilimsel olarak açığa çıkaramadıkları hususları Tanrı ile açıklıyorlar. Halbuki Tanrı’ya ihtiyaç duymadan doğa olayları açıklanmaktadır. O halde Tanrı’ya ihtiyaç yoktur.” ifadelerine farklı şekilde cevap vermek mümkündür. Öncelikle ateistler, teistlerin “boşlukların Tanrı’sı” argümanına inandıklarını ve bunu Tanrı’nın varlığında bir delil olarak kullandıklarını iddia etmektedirler. Ancak şu görülmektedir ki teistlerin Tanrı’nın varlığına dair sundukları deliller içerisinde böyle bir argüman bulunmamaktadır.²⁵ Hatta Kur’an’da, sünnette veya İslâm düşünce tarihinde “evidence for God of the gaps / boşlukların Tanrı’sı delili” diye bir delil görülmemektedir. Aksine insanın gördüğü ve varlığını kabul ettiği şeylerden hareketle ontolojik, kozmolojik ve teleolojik gibi delillerle Allah’ın varlığına ulaşılmaktadır. Bu delillerin hiçbiri, evrende anlaşılmayan

²² Burada ifade edilmek istenen Tanrı’nın varlığından ziyade insanda O’nun varlığına ilişkin inancın kabul edilmemesidir. Zira ateizm, bazen “Tanrı’nın olmadığına iman etmek” bazen de “Tanrı’nın varlığına inancın yokluğu anlamında” kullanılmaktadır. İnsanları doğuştan inançsız kabul eden bu düşünceye mutlak ateizm denilmektedir. Bunlar Tanrı gerçeğini yok kabul ederek maddeyi maddeyle açıklarlar. Bk. İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 19.

²³ Hasan Yusufiyan, “Dinin Menşei”, *Misbah* 3/9 (2014): 16.

²⁴ Yusufiyan, “Dinin Menşei”, 16.

²⁵ Bk. Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı (İsbât-i Vâcib)* (Ankara: DİB Yayınları, 2001), 68-107; Adnan Aslan, *Tanrı’nın Varlığına Dair Argümanlar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2007), 21-110; Caner Taslaman, *Allah’ın varlığının 12 Delili* (İstanbul: Destek Yayınları, 2016), 23-189; Ahmed Nurî, *İsbât-ı Vacib Filozoflar, Kelâmcılar ve Sûfilere Göre Allah’ın Varlığı*, trc. Süleyman Akkuş - Hülya Terzioğlu (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018).

durumlardan veya cevapsız sorulardan kaçış yolları olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü bu delillerde evren ve canlılar hakkında bilinen hususlardan hareketle bir sonuca ulaşma çabası bulunmaktadır. Dolayısıyla teizm, bilimin açıklamada çaresiz duruma düştüğü konular üzerinden değil aksine bilimin açığa çıkardığı hususlar üzerinden Tanrı'nın varlığına delil getirmektedir.

Kur'an'a ve Hz. Peygamberin hayatına bakıldığında öncelikli hedefin insanlar arasında tevhid inancının yerleştirilmesi olduğu görülecektir. Fakat bunu dayatma ve zorlama şeklinde değil ikna edici bir yöntemle yapmak tercih edilmiştir. Çünkü iman, özü itibarıyla zorlama kabul etmemektedir. Bunun için de boşluklar ve bilinmeyenlerden ziyade, kâinat ve insanın bilinen yönleri üzerinden hareket edilmiştir. Zira duyu organlarımızın ve aklımızın görüp kabul etmesi ve ikna olması daha kolay olmaktadır. Bunun içindir ki tevhid prensibi, âlemi Yaratıcıya mahsus sıfatlardan arındırarak araştırılabilir ve incelenebilir bir alan olarak kabul etmemizi gerektirmektedir. Bu da bize evrende bilinmeyen boşluklardan hareketle Tanrı'ya ulaşmaktan ziyade bilimi kullanıp evreni araştırarak Tanrı'ya ulaşma çabasının tevhide daha çok uyduğunu göstermektedir.

Bundan olmalıdır ki kelâm alimleri tarihi süreçte varlığı ve bilgiyi inkar eden kuşkucu anlayışlarla karşılaşmış ve onları bu fikirlerinden dolayı eleştirmişlerdir. Eşyanın varlığını ve bilinebilirliğini felsefî ve mantıkî kurallar içerisinde izah etmeye çalışmışlardır. Öyleki Allah'ın dışındaki tüm varlıkların yaratılmaları bakımından O'na muhtaç olmalarıyla beraber O'ndan ayrı, kendinde var olma ve bilgiye konu olma bakımından bir gerçekliğe sahip oldukları savunulmuştur. Bundan dolayı "eşyanın hakikati sabittir" ilkesi birçok kelâm kitabında kabul edilen temel bir ilke²⁶ olmanın yanı sıra bazı akâid metinlerinin de ilk cümlesi olmuştur.²⁷ Zira kelimciler, varlığını kabul ettikleri âlemi ve içindekileri anlamlandırarak metafiziksel bilgiye ulaşabileceğini ve böylelikle dini hakikatleri açıklayabilmek için varlığa dayalı bilgi kuramı geliştirilebileceğini savunmuşlardır. Çünkü insanoğlu kendisini ve içinde bulunduğu âlemi düşünerek Allah'ın varlığı hakkında akıl yürütebilmektedir. Bundan dolayı kelamda bilgi ve varlık konuları incelenerek kozmik âlem merkeze alınıp ulûhiyet ve tevhid anlayışı temellendirilmeye çalışılmaktadır. Diğer taraftan Kur'an, Allah'ın tüm yönleriyle idrak edilemeyeceğini (el-Bakara 2/55; en-Nisâ 4/153) bildirirken, evrenin ise bilinebilirliğine ve ona hükümlerliliğin

²⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Beyrut: Dârü sader, 2010), 77; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsîratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay (Ankara: 2003-2004), 1: 23.

²⁷ Bk. Ömer en-Nesefî, *Metnü'l-Akâid li Ömer en-Nesefî* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.), 1.

kurulabileceğine işaret etmektedir (el-Bakara 2/30; Fâtır 35/39). Zira Allah’ın dışındaki tüm mahlukat için “âlem” kavramının kullanılması da mahlukatın Allah’ın varlığına işaret etmesinden olmalıdır.

Ancak Drummond gibi bazı teistler, “Gözün nasıl gördüğünü bilmiyoruz, demek ki gözü Allah yaratmış” veya “kurbağaların nasıl oluştuğunu bilmiyoruz, demek ki kurbağaları Allah yaratmış” gibi yaklaşımlar göstermişlerdir. Fakat bu, Allah’ın varlığıyla ilgili ileri sürülen bir delil bağlamında söylenmiş bir ifade olarak görülmemektedir. Zira günümüz teist felsefecileri ve teologları “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini Tanrı’nın varlığında bir argüman olarak benimsememektedirler.²⁸ Bunlar “şunu bilemiyoruz o halde Tanrı vardır” dememektedirler. Aksine bilinmeyenini izini sürerek onu anlamaya çalışmaktadırlar. Araştırmalarının neticesinde doğada keşfettikleri hakikatler olunca da bunu Tanrı’nın yarattığı doğal bir sebep-sonuç ilkesinin neticesi olarak görürler. Zira bu bağlamda “Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: “Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, Sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru.” (Âli İmrân 3/191) ayeti müminin tavrının nasıl oluşunu göstermesi bakımından önemlidir.

Tüm bunlarla beraber doğada işleyen ve şimdilik yasalarla açıklanamayan bir boyutun/sürecin olması da mümkündür. Bu bilinemeyen aşamanın da Tanrı tarafından bilinmesi ve yönlendirilmesi ise imkan dahilinde olup muhal bir husus değildir. Mesela Hz. İbrahim’i yakması gereken ateşin yakmaması (el-Enbiyâ 21/69, el-Ankebût 29/24) veya Hz. İsa tarafından ölülerin diriltilmesi olayı (el-Mâide 5/110), bilimsel olarak açıklanamıyorsa bu alana doğaüstü bir müdahalenin olduğunu ve bunun da Tanrı tarafından yapıldığını söylemek mümkün olup akla aykırı olmamalıdır. Dolayısıyla bilimsel olmayana mantıklı da değildir denilmemelidir. Bir şeyin bilimsel olmaması ancak bununla beraber mantıklı olması mümkün olarak değerlendirilmelidir.

Burada bilimin ilerlemesiyle Tanrı’ya yer kalmayacağını iddia edenlerin unutmaması gereken önemli bir husus, imanın bir bilgi eksikliği olmadığı aksine bilginin insanı tasdiğe yönelttiği gerçeğidir. Her ne kadar iman sadece bilgiden ibaret değilse de bilgisizlik ve tezkib insanı inkara sevk etmektedir.²⁹ Kelamın en temel kavramlarından biri olan iman incelenirken, nazar ve istidlalin önemi hep dile getirilmiştir. Mesela Matürîdî, Firavun’un imanının geçerli olup olmadığı konusunda, Allah’a iman etmenin görünen âlemden hareketle gayb âlemine delil getirmekle yani nazar ve istidlalle yapılması gerektiğini ancak Firavun’un boğulması esnasında bunu

²⁸ Taslaman, *Allah’ın Varlığının 12 Delili*, 101.

²⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 478.

yapamadığına işaret etmesi son derece dikkat çekicidir.³⁰ Çünkü Firavun, tefekkür ve onun neticesinde istidlalde bulunmaya fırsat yakalayamamıştır. Evet, bilgi yalnız başına iman olmadığı gibi bilgi olmadan imanın olması da bazı sıkıntılara yol açabilmektedir. Bundan dolayı kelimacılar, marifetullaha ulaşmada akıl yürütmenin ve istidlalde bulunmanın gerekliliği üzerinde durmuşlardır.³¹ Cüveynî'ye (ö. 478/1085) göre tasdik, kalpteki bilgiye dayanan bir söz olmakla beraber bilgi ve kelâm-ı nefsiden oluşan bir bütün olmaktadır.³² Böylelikle beşeri bilginin imkanından hareketle asıl maksat olan Allah'ı bilmeye ulaşılacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla neye inanılacağı bilinmeden imanın gerçekleşmesinin zorluğuna işaret edilerek, iman ile bilgi arasındaki sağlam ilişkiye vurgu yapılmaktadır. Neticede bilgi arttıkça imana ve Tanrı'ya gerek kalmayacağını söylemek İslam geleneği açısından kabul edilebilir bir argüman olarak görülmemektedir.

Bilim adamları yeni icatlar yaptıklarında "Tanrı'yı dışarı atmaktan" ziyade O'nun gerekliliğine daha çok inanıyorlardı. Mesela Galileo (ö. 1642) ve Newton (ö. 1727) gibi bilim adamları, Tanrı'ya inanmayı bilim için bir engel kabul etmiyorlardı.³³ Aksine onlar, Tanrı inancını, bilimsel gelişmeyi teşvik eden bir husus olarak değerlendiriyorlardı. Newton, yer çekimini keşfettiğinde "şimdi gezegenlerin nasıl hareket ettiklerini anlıyorum bu sebeple Tanrı'ya ihtiyacım yoktur." demedi. Aksine evreni bu şekilde yaratan Yaratıcıya inancı kuvvetlendi.³⁴ Diğer bir ifadeyle Newton, bir şeyler açıklayamadığı için Tanrı'nın var olduğunu söylemedi, bir şeyleri açıkladığı için Tanrı'nın varlığına inancı arttı. Birçok bilimsel gelişmenin olduğu dönemde yaşayan Newton ve benzeri bilim adamları dini reddetmiyorlardı. Ancak yaşadıkları dönemde anlatılan ve yaşanan Hristiyanlığın Katolik ve Anglikan kilisesi tarafından uydurulduğunu söylüyorlardı.³⁵ Dolayısıyla Newton'un bazı görüşleri, dini kabul etmeyen ancak Tanrı'yı kabul eden deistler tarafından malzeme yapıldığına dair görüşler bulunmaktadır.³⁶ Nihayetinde insanlar, Yaratıcıya karşı hayranlıkları evrende bir şeyleri anlamadıkları zaman değil, anladıkları zaman daha çok olmuştur. Bu da bilimde anlaşılmayan hususların değil, anlaşılıp izah edilenlerin Tanrı'nın

³⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslûm (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1426/2005), 5: 105.

³¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, trc. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 29.

³² Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, 321.

³³ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 274.

³⁴ John Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var*, trc. Reşit Şahin-S. Levin Atalay (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013), 12.

³⁵ Enis Doko, *Dâhi ve Dindar: İsaac Newton (Din ve Bilim İlişkisinde Konuşma Sırası Newton'da)* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011), 11-12.

³⁶ Vezir Harman, "Kelâm İminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2017): 21.

varlığına delil olarak kullanıldığını göstermektedir. Zira doğada müthiş bir tasarımın olması Tanrı’yı yok saymayı gerektirmemektedir. Aksine bir eser ne kadar mükemmelse onu yapanın da o kadar mükemmel olduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca bilimin ilerlemesiyle Tanrı’nın varlığının gereksiz olduğunu veya Tanrı’ya ihtiyacın azaldığını söyleyenler, mantık literatüründeki “korkuluk hatası” (straw man fallacy) olarak anılan mantıksal hatayı işlemektedirler. Bunlar, karşıt görüşün gerçek fikrini göz ardı ederek, onun yerine karşıt görüşün eksik veya kötü bir örneğine karşı eleştiride bulunmaktadırlar.³⁷ Şöyleki ateistler, “boşlukların Tanrı’sı” argümanının teistlik tasavvurun asıl delillerinden birisiymiş gibi gösterilmesi üzerine fikirlerini inşa etmektedirler. Bu ise gerçeği yansıtmamaktadır. Zira teistler Tanrı’nın varlığını delillendirirken “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini kullanmazlar. Diğer taraftan diyelim ki ateistlerin dediği gibi bu kavramı teistler Tanrı’nın varlığına dair bir delil olarak sunsalar bile inananın ortaya koyduğu delilin yetersiz kalması, o delilin ortaya koymaya çalıştığı argümanın da yetersiz olduğu anlamına gelmemelidir. Bu durum ortaya konulmaya çalışılan entelektüel çabanın yetersizliğine işaret eder, yoksa ispat etmeye çalıştığı hakikatin var olmaması anlamına gelmez.

Diğer taraftan, tabiat olaylarının nasıl gerçekleştiğinin izahını yapmak/öğrenmek onun, Tanrı’nın bilgisinin dışında olduğu anlamına gelmemelidir. Mesela yağmurun nasıl oluştuğunu veya nasıl yağdığını izah etmek, onu yaratanın Tanrı olmadığı anlamına gelmez. Çünkü yağmurun nasıl oluştuğunun veya yağdığının izahını yapmak ayrı, onun varlık sahasına çıkması ise ayrı bir husustur. Mesela okul kantininde demir parayla çalışan, içeceklerin satıldığı bir makine düşünelim. Makinenin üzerindeki 1, 2, 3 numaralı düğmelere basıldığında sırasıyla su, meyve suyu ve süt alınmaktadır. Bu yüzlerce defa denenmekte ve hep aynı netice alınmaktadır. Eğer burada “bu şekilde bir hizmet almamızdaki temel sebep düğmelere basılmasıdır” dersek, eksik izahta bulunmuş oluruz. Zira böyle bir makinenin nerden geldiği? Neden var olduğu? Buraya kimler tarafından yerleştirildiği? İçine yerleştirilen mekanizmanın nasıl çalıştığı? ve benzeri soruların cevabını yok saymış oluruz. Eğer bu sorular sorulursa âlem ve âlemin yapısı hakkında bazı bilgiler elde edilir. Bu bilgiler üzerindeki tefekkür de Yaratıcı’nın varlığına ulaştırır. Çünkü tabiat kanunları kendi başlarına bir şeyi yaratmaya muktedir değildir. Dolayısıyla bilimin keşfettiği her bir yenilik, aslında beraberinde birçok soruyu da getirmektedir. İşte insanlar akıllarıyla bunları düşündüğünde, keşfedilen yeniliklerin irade sahibi birisi tarafından olacağına yöneleceklerdir.

³⁷ Taslaman, *Allah’ın varlığının 12 Delili*, 102.

Richard Dawkins, “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini eleştirerek şöyle der: “yaratılışçılar günümüz bilim ya da bilgi birikiminde boşluklar bulmak için can atarlar. Eğer açık bir boşluk bulunursa bu boşluğa hükmen Tanrı’nın doldurma zorunluluğu addedilir.”³⁸ Dawkins devamında, bilimin ilerlemesiyle “Tanrı, görevsiz ve sığınaksız kalma tehdidiyle karşı karşıya kalacaktır.” şeklinde ifadeler kullanmaktadır.³⁹ Dawkins, bilim adamının boşlukları hükmen Tanrı tarafından doldurulmasını doğru bulmayıp bunu hayal gücünün başarısızlığı olarak ifade etmektedir. Ancak çalışmasının farklı yerlerinde evrende “kendiliğinden olan” bir canlılığın olduğunu anlatırken yeryüzünde yaşamın başlangıcı hakkında bir açıklama yapmamaktadır. Yine bilinç sahibi olmayan evrende nasıl bilinçli varlıklar ortaya çıkıyor konusunu açıklayamamaktadır. Hatta bunun kendi işi olmadığını bunu kimyacıların yapması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Öyle görülmektedir ki eleştirdiği insanlar değil de aslında kendisi Tanrı’yı boşluklarda görmek istemektedir. Dolayısıyla Dawkins de savunduğu fikirleri –gerçekte olmamasına rağmen- teistlerin temel argümanıymış gibi göstermekle yukarıda belirttiğimiz “korkuluk hatası”nı işlemektedir.

Antony Flew’in (ö. 2010) Tanrı hakkındaki fikirlerinde değişikliğin olmasında katkısı olan Richard Swinburne, Dawkins’e karşı bazı izahlar yapmaktadır. Ona göre Dawkins’in bilimsel tutumun açıklama yapamadığı yerlerde sessizliği tercih etme ve daha sonra da inkâr etme gibi önemli bir hatasının olduğunu söyler. Diğer taraftan bir Tanrı inancına sahip olanda ise bilimin sustuğu yer, durulması gereken yer olarak kabul edilmez. Zira inanan kişi, var olan düzenin ve ahengin izini sürer. Swinburne, bu açıklamalarda bir boşluklar Tanrı’sı çıkarılmaması gerektiğini şu ifadeleriyle vurgular: “Ben, bilimin açıkladıklarını açıklayan bir Tanrı kabul ediyorum. Bilimin açıklamalarını inkâr etmiyorum. Ancak, bilimin açıklama nedenini açıklamak için Tanrı’yı var sayıyorum. Bilimin, doğal dünyanın ne kadar derinden ve düzenli olduğunu göstermedeki başarısı, bize bu düzenin daha da derin bir nedeninin olduğuna inanmak için güçlü gerekçeler verir.”⁴¹ Tüm bunlar bir Tanrı’nın olmadığı veya evrende olan bitenden varestede olan bir Tanrı’dan ziyade tam aksine onlarla irtibat halinde olan bir Tanrı inancının olması gerektiğini göstermektedir.

Şimdi tekrar “ilmin ilerlemesiyle bazı meseleler çözüldüğünde veya yeni keşifler yapıldığında artık Tanrı’ya gerek kalmamıştır denilebilir mi?” sorusunu düşündüğümüzde, kanatimizce tam da Tanrı’nın varlığına imanın

³⁸ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 122.

³⁹ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 122.

⁴⁰ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 133.

⁴¹ Richard Swinburne, *Tanrı Var mı?*, trc. Muhsin Akbaş (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 61.

olması gerektiği aşama burası olmaktadır. Zira bu aşamadan sonraki kısmın Tanrı’nın varlığıyla daha çok ilgisi bulunmaktadır. Bilimin bir şeyler keşfetmesiyle Tanrı’ya ihtiyacın kalmayacağı düşüncesi, materyalist anlayışın evrim teorisi üzerinden hareketle yaşam kökeninin açıklandığı ve böylelikle Tanrı’nın dışlanıldığı algısına⁴² benzemektedir. Halbuki bilimsel veriler Tanrı düşüncesini dışlamak yerine, âlemin irade ve kudret sahibi Bir’i tarafından tasarlandığını desteklemektedir.⁴³

Nihayetinde “Boşluklar neden vardır?” sorusu ile “boşluklar nereden kaynaklanıyor?” sorusu birbirinden farklıdır. Bunlardan ikinci soruyu sormak ve izini sürmek iradeli varlık olan insanın çözmesi gereken sorudur. Bu soru insana gücünün ve kudretinin olduğunu hissettirmektedir. Dolayısıyla irade sahibi insan burada iradesini kullanmalıdır.

B. Deizmin “Boşlukların Tanrı’sı” İfadesine Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi

Deizmi savunanlar arasında bir homojenliğin olmadığı öncelikle bilinmesi gereken bir husustur.⁴⁴ Bununla beraber deizmde ezeli ve sonsuz olan, evreni yaratan ancak dünya ile irtibatı olmayan bir Tanrı’ya inanılmaktadır. Deizm, âlemin Tanrı tarafından yaratıldığını kabul etmekle beraber O’nun âlemlerle sürekli ilişki halinde olmadığını ileri süren bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile deizmde Tanrı’nın kendisini gösterdiği alan evren olup insanın yaşam alanı değildir. Hâlbuki insanlar, Tanrı’nın kendileri ile ilgilenmesine evrenden daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar.⁴⁵

Deizm, bir yönüyle de tamamen akla teslim olup vahye ve peygambere ihtiyaç duymamaktadır. Kelâmî açıdan bakıldığında akla verilen bu yeterlilik ve mükemmellik eleştirilmektedir. Kelâmîde akla son derece önem verilmekle beraber, onun her konuda yeterli olamayacağı ve bundan dolayı da peygamberliğin gerekli olduğu savunulmuştur. Bu konu o kadar önemsenmiştir ki, Allah’ın Peygamber göndermesinin hükmü bağlamında Eş’arîler aklen mümkün ve naklen vacip olarak ifade ederken⁴⁶ Matürîdîler peygamber gönderilmesini hikmetin gereği olarak akli bir zorunluluk olarak ifade etmişlerdir.⁴⁷ Mu’tezile ise peygamber gönderilmesini ilahi adaletin bir

⁴² Fatma Aygün, “Allah’ın Varlığı’nı Aklen Bilmeye İlişkin Güncel Tartışmaların Temel Ekseni”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017): 110.

⁴³ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 172.

⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Dorman, *Deizm ve Eleştirisi*, 10 vd.

⁴⁵ Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 13.

⁴⁶ Seyfeddîn Âmidî, *Ebkâru’l-efkâr fi Usuli’l-din*, thk. Ahmed Mecîd (Kahire: Daru’l-kütüb vel-vesaiki’l-kavmiyye, 1424/2004), 4: 27.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 225.

gereği olarak aklen vacip kabul etmiştir.⁴⁸ Kelamda peygamberlere duyulan ihtiyaç hastanın doktora duyduğu ihtiyaca benzetilmiştir. Hangi ilacın hangi hastalığa deva olduğu ancak sözüne güvenilir bir doktorun verdiği haberle öğrenilir. Bu bağlamda peygamberler, toplumda düzeni sağlayan liderler, öğretmenler ve anne babalara benzetilmiştir.⁴⁹ Bunun içindir ki peygamberler filozoflardan farklı olarak dünyayı hem yorumlamış hem de değişime uğratmışlardır. Zira Allah, insanları yeryüzünü imar etmeleri için yaratmış (Hûd 11/61) ve onlara rehberlik yapmaları için de aralarından seçtiği peygamberler göndermiştir (Âli İmrân 3/164).

Peygamber göndermek gibi diğer sıfatlar da Allah'ın kâinat ve içindekilerle olan ilişkisinin hangi düzlem ve boyutta olduğuna dair bize bilgiler vermektedir. Deizmin görüşlerinde yer alan "boşluklara indirgenmiş Tanrı" inancı O'nun sadece kudret sıfatına odaklanan bir tasavvur geliştirirken, Tanrı'yı, bilme, irade etme ve konuşma gibi bazı sıfatlar bakımından sınırlandırmış olmaktadır. Çünkü eylemsel açıdan yarattığı sistemin işleyişine müdahale edememe durumu bulunmaktadır. Deizmin içerisinde bulunduğu durum böyle yansımaktadır. Halbuki her şeyi hakkıyla bilen (el-Enfâl 8/75), her şeye gücü yeten (en-Nahl 16/77) ve mutlak iyi niteliğine sahip Allah'ın, yarattığı ve ilişkili olduğu evrendeki ve içerisindeki insanlardan haberinin olmaması düşünülemez. Zira Allah tarafından bazı şeylerin bilindiği bazılarının da bilinemediği gibi bir ifade paradoks içermektedir. Çünkü Tanrı'yı herşeyin yaratıcısı ve herşeye gücü yeten biri olarak tanıtmak ve ardından da bazı şeyleri bilemediğini veya istese de âleme müdahalesinin olamayacağını iddia etmek, içerisinde çelişki barındırmaktadır. Ayrıca istediğinde istediği şeye müdahalede bulunamayan Tanrı, özgür bir iradeye sahip olmaktan ziyade alanı ve yetkisi sınırlandırılmış bir Tanrı konumundadır. Hâlbuki eksiklikler, istediğinde müdahalede bulunamama, alanının sınırlandırılması ve bilememe durumu Tanrı'nın değil insanın vasıflarındandır. Nihayetinde Kur'an bize Allah'ı tanıtırken O'nu sıfatlarıyla tanıtmakta ve O'nun âleme ve insana istediği anda müdahalesinin olduğunu net bir şekilde açıklamaktadır (el-Burûc 85/16).

Tanrı'yı boşluklarla meşgul edenler/fizik âlemine karşı sessiz olduğunu söyleyenler, bir yandan Tanrı'dan bağımsız bir evren tasavvuru geliştirirken, diğer yandan da bireyi sadece fizik âlemi ile irtibatlandırmak isterler. Hâlbuki din, bireyin fizikle de metafizik boyutla da irtibat kurmasını ister. Zira Kur'an'ın akıl anlayışı sadece istidlâlî kategori düzeyinde fiziksel

⁴⁸ Ebü'l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed Kâdî Abdulcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 2009), 563.

⁴⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2004), 105.

alandaki işleme; aksine metafizik boyutla da bağ kurmayı içerir.⁵⁰ Aynı şekilde İslâm kelamındaki “istidlâl bi’ş-şâhid ale’l-gayb” önemli akıl yürütme yöntemlerinden birisidir ki onunla metafizik boyut hakkında yorumlar yapılır. Kelâm alimleri bu yöntemle olgular dünyasındaki bir şeyin illetinden dolayı aldığı hükmü, görülmeyen/duyu ötesindeki başka bir husus için de geçerli kılmışlardır.⁵¹ Yine bu yöntemle âlemin sonradan yaratıldığı sonucuna oradan da Allah’ın varlığına dair bilgiye ulaşmaya çalışmışlardır.⁵² Bu da dinin, müntesiplerinden eşyanın yalnız bir boyutuyla değil görünmeyen boyutuyla da ilgilenmesi gerektiğini istediğini göstermektedir. Zira Tanrı da yalnız boşluklarla veya evrenle değil aynı zamanda fizik alemindeki insanlarla da irtibat halindedir. Dolayısıyla fizik aleminde gerçekleşen olaylar karşısında Tanrı’nın sessiz olduğunu söylemek ne kadar eksik bir ifade⁵³ ise O’nun boşlukların Tanrı’sı olduğunu ifade etmekte o kadar eksik olacaktır.

İster kutsal kitaplar genelinde ister Kur’ân özelinde meseleye bakılsın, Tanrı’nın yalnız boşluklarla ilgilendiği fikrinin aksine her an bir işle meşgul olduğu (er-Rahmân 55/29) açıklıkla görülecektir. Buna rağmen Tanrı’nın bireyin hayatına müdahale etmemesini yani “sessiz kalması” veya bir şey istendiğinde anında o isteğe karşılık vermemesini, tekrar sorulan bir soruya, buna daha önce cevap verilmişti anlamında bir sessizlik olarak düşünmek mümkündür. Diğer taraftan Tanrı’nın sessizliği onun yeryüzünde meydana gelen şeylerden haberdar olmadığı anlamına gelmez. Bu durum bazı işlerin, çocukları tarafından yapılmasını isteyen anne ve babalarının durumuna benzer.⁵⁴ Tanrı da kulların kendi başlarına karar vermelerini ve nihayetinde sonuçlarını kendilerinin oluşturduğu bir akibet hazırlamalarını istemektedir.

Tanrı, yalnız insanlar açısından ulaşılması/keşf edilmesi zor alanlarla yani boşluklarla ilgilenmiyor. Eğer böyle bir izlenim varsa aslında bu durum bize böyle görülmektedir veya insanın bulunduğu açıdan böyle hissedilmektedir. İnsanoğlunun durduğu açıdan/bu dünyadan Tanrı’nın görülmediği gibi O’nun boşluklar Tanrısı olduğu algısı da olabilir. Fakat bu, tıpkı dünyanın düz görülmesi gibi aceleci ve anlamsız bir yargıdır.⁵⁵ Hâlbuki Tanrı’ya iman/güven Tanrı’nın hayatımıza müdahale ettiğinin başlangıç anıdır. Bu müdahalenin hissedilmesi için insanda bulunan iradede bir hareketlilik olmalıdır. Zira “Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez.” (er-Ra’d 13/11)

⁵⁰ Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 16.

⁵¹ Ebû Bekr el-Bakillânî, *et-Temhîd*, thk. Mahmud Muhammed Hidayri-Muhammed Abdülhadi Ebû Ride (Kahire: Darü’l-Fikri’l-Arabi, 1947), 12.

⁵² Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 77.

⁵³ Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 13.

⁵⁴ Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 13.

⁵⁵ Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 14.

ayeti sessizliklerin sebebinin insanın bizzat kendisi olduğunu göstermektedir.

Önceleri bir ateist iken sonra Tanrı'ya inanan Flew, neden Tanrı'ya inandığını açıklarken şöyle demektedir: "Bilim doğanın Tanrı'ya işaret eden üç boyutuna ışık tutuyor. Bunlardan biri doğanın kanunlara uyduğu gerçeği. Zira kanun varsa kanun koyucu da vardır. İkincisi hayat boyu maddeden kaynaklanan ve zekice organize edilip amaca yönelik hareket eden varlık boyutu. Üçüncüsü ise doğanın bizzat varlığı."⁵⁶ Flew, burada evrende devam etmekte olan müthiş bir düzenin olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu âlemin kendisi bizzat Tanrı'nın varlığına işarettir. Durum böyle iken "Tanrı evrene/boşluklara/metafizığe tanrılık yapmaktadır" düşüncesi eksik görülmektedir. Çünkü evreni fiziksel olarak açıklayan teoriler, Tanrı'nın evrene müdahalesinin yokluğundan ziyade Tanrı'nın evrene ve içerisindekilere müdahalesine kanıtlar sunmaktadır. Nihayetinde evrende bir düzenin ve ahengin olduğunu gözlemleyen her insan bu düzenin, evrenin bir parçası olan insanda da olduğunu görecektir. Böylelikle evrene ve insana müdahale etmeyen değil, istediğinde müdahale edebilen bir Tanrı'nın olduğu fikrine ulaşır.

Ünlü matematikçi John Lennox, fizik yasalarının kâinatta gözlemlenen düzenin ve ahengin sebebi olamayacağını ancak bu yasaların mevcut durumu açıklamaya yaradığını ifade etmektedir. Lennox, evrendeki düzenin fizik kanunlarından dolayı olmadığını şu sözleriyle açıklar: "Newton kanunları, bir bilyardo topunun hareketini tarif edebilir, fakat o topu hareket ettiren şey kanunlar değil, ona ıstakayı vuran bilyardo oyuncusudur. Kanunlar bize (harici bir müdahale olmadığı durumda) topun sonraki hareketinin doğrultusunu belirtir, fakat onların, topu var etmek şöyle dursun topu hareket ettirmeye bile güçleri yoktur."⁵⁷ Dolayısıyla kâinatta birtakım yasaların olması Tanrı'nın insanlık için varlığını yitirdiği anlamına gelmemelidir. Zira Allah her daim kâinattaki tüm mahlûkat için önemini devam ettirmektedir.

Tanrı'nın bu evrene müdahale etmediğini temellendirmeye çalışanların bir argümanı da kötülük problemidir. Buna göre; Tanrı'nın yeryüzünde gerçekleşen kötülükleri engellemeye gücü yetmiyor mu? Yoksa bunlardan haberi mi yok? Gücü yetiyor da bunları engelleyecek kadar iyi mi değil? gibi argümanlar ileri sürülmektedir. Kısaca iyi bir tabiattan kötü bir fiilin çıkamayacağı iddia edilmektedir.⁵⁸ Bu fikirlere teistler tarafından farklı

⁵⁶ Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, trc. Hasan Kaya - Zeynep Ertan (İstanbul: Profil kitap, 2017), 96.

⁵⁷ Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var*, 88.

⁵⁸ Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 35 vd.

cevaplar verilmiştir. Mesela İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi bazı bilginler, kötülüğün ontolojik olarak var olduğunu kabul etmeyerek onun arazî bir durum olduğunu söylemiştir. Kötülük arazî olarak bulunuyorsa gerçekliği olmayan bir şeyin, Tanrı’nın olmadığına veya insanlara müdahale etmediğine delil olarak kullanılması doğru değildir. Diğer taraftan Richard Swinburne gibi çağdaş bazı teistler de kötülüğün ontolojik olarak varlığını kabul etmekle birlikte, “insan özgürlüğü” açısından bunun gerekli olduğunu ileri sürerek “özgür irâde savunması” (the free will defence) kanıtıyla kötülük problemini çözmeye çalışmışlardır.⁵⁹ Bu bilginler, daha fazla güzelliklerin ve iyiliklerin elde edilebilmesi için bu dünyada bazı çirkinliklerin ve kötülüklerin bulunmasının gerekli olduğunu savunmuşlar ve kötülüğün varlığından Tanrı’nın yokluğu veya fizik alemine müdahale etmediği fikrine gitmeyi doğru bulmamışlardır.

Allah’ın âlemi mükemmel bir şekilde yaratması, kötülüğün yok olmasını ve O’nun âleme müdahalesinin olmamasını gerektirmez. Ayrıca Allah, elbette hiçbir kötülüğün olmadığı meleklerin dünyası gibi bir dünya da tasarlayabilirdi. Ancak bunu murad etmemiştir.⁶⁰ Ayrıca evrende kötülük olarak kabul edilen hususların var olması insanın özgür irade sahibi olduğunun en önemli kanıtlarından birisidir. “Tanrı’dan iradelerini iyiliklerden yana kullanan insanlar yaratmasını isteme” fikri ise Tanrı’nın irade ve kudretini sorgulama ve sınırlandırmayı beraberinde getireceğinden kabul edilemez. Diğer taraftan kötülükler, içerisinde birçok hikmetler barındırması yönleriyle insanın gelişimini/terakkisini sağlayan birer aşama olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca insanların kendi yaptıkları kötülüklerin varlığından hareketle Tanrı’nın olmadığına ulaşma fikri Tanrı’ya yabancılaşmanın bir sonucu olarak görülebilir.

Nihayetinde Kur’an’a bakıldığında Allah’ın, evreni yarattıktan sonra onu kendi başına bırakıp bir kenara çekildiği görülmemektedir. Aksine onu hakimiyeti ve gözetimi altına aldığı şu ayetlerde açıkça görmekteyiz: “Rabbimiz, gökleri ve yeri altı günde yaratan ve sonra arşa hükmeden, gündüzü durmadan kovalayan gece ile bürüyen; güneşi, ayı, yıldızları, hepsini buyruğuna baş eğdirerek var eden Allah'tır. Bilin ki yaratma da emir de O'nun hakkıdır. Alemlerin Rabbi olan Allah Yüce'dir.” (el-Â'raf 7/54). “Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa hükmeden, yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilen O'dur. Nerede olursanız olun, O, sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür.” (el-Hadîd 57/4).

⁵⁹ Şaban Hakkı, “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002): 210.

⁶⁰ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, 185 vd.

Sonuç

Teistler, eğer “boşlukların Tanrı’sı” ifadesiyle bilinmeyen bazı şeylerin varlığından hareketle bir Tanrı’nın varlığına ulaşmaya çalışıyor olsalardı bu eleştirilebilirdi. Çünkü böyle anlaşıldığında insanın kendi cehaletini Tanrı’nın varlığına delil olarak sunması gibi bir durum ortaya çıkardı ki bu kabul edilemezdi. Diğer taraftan bu düşünce bilimsel araştırma isteğini kırar ve bu alandaki ilerlemeyi engellemesi bile mümkün olurdu. Ancak çalışmamızda teistlerin “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini Tanrı’nın ispatında kullandıkları bir argüman olarak göremedik. Diğer bir ifade ile inananlar “biz şu meseleyi anlayamadık o halde Tanrı vardır” dememektedirler. Tam aksine bunun böyle kullanıldığı iddiasını ateistlerin antitez olarak sundukları argümanlarda ve bir Tanrı’nın varlığını kabul edip ancak hayata müdahalesinin olmadığını söyleyen deistlerin katı determinizm düşüncelerinde bulduk. Neticede bu ifadenin teistik düşüncede kullanıldığı alanla, ateist ve deist düşüncede kullanılan alanın birbirine karıştırıldığını düşünmekteyiz.

Bilim ilerledikçe boşlukların dolacağı ve Tanrı’ya ihtiyacın kalmayacağını söyleyenlerin en önemli çıkmazları ise imanı bilginin dışına itmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Halbuki Allah’ı bilmenin en önemli yolu dış dünyanın bizzat varlığı ve onun hakkındaki bilgilerdir. Zira dış dünya hakkında bir görüş belirtmeden Allah hakkında fikir beyan etmek zordur. Dolayısıyla bilgi arttıkça imana gerek kalmayacağı iddiasının aksine, bilgi arttıkça imanı tasdîke ve tahkîke yönlendirdiğini söylemek daha gerçekçi olmaktadır. Diğer taraftan kelâmî açıdan bakıldığında eşyanın hakikati ilkesi ile bilgi bahsi birlikte ele alınarak insanın zihnindeki bilgi ile harîçteki gerçekliğin uygunluğundan marifetullahı ulaşma amaç edinmektedir. Bundan dolayı kelâmîde eşyanın varlığı mutlak surette kabul edilmiştir ve onunla metafizik boyuta kıyaslar yapılmaktadır. Bu da boşluklardan değil bizzat var olanlardan hareket edildiğini göstermektedir. Eğer Tanrı’nın varlığına delil aranacaksa boşluklar değil doluluklar üzerinden aranması gerektiği kelâmın ilk uyguladığı istidlallerdendir.

Tanrı yalnız “boşlukların Tanrı’sı” değil, boşlukların, dolulukların, yaratılmışların ve yaratılacakların tamamının Tanrı’sıdır. Boşluklar hakkında bilmediklerimizle değil, var olan/yaratılan hakkındaki bildiklerimizle Tanrı’nın varlığına, iradesine ve kudretine şahitlik ederiz. Zira günümüzde “boşlukların Tanrı’sı” ifadesini teistler benimsememekte, aksine “Yeryüzünde dolaşın; Allah’ın yaratmaya nasıl başladığını bir görün...” (el-Ankebût 29/20) ayetinin gereği olarak evreni ve içindekileri anlamaya/anlamlandırmaya çalışmaktadırlar veya çalışmalıdırlar. Nihayetinde ateizmin ve deizmin “boşlukların Tanrı’sı” ifadesine yükledikleri anlamlar, İslam inancındaki “her an bir işte olan”, “dilediğini

yapan”, “evreni ve insanı yöneten” Tanrı inancına uygun düşmemektedir.

Son tahlilde hayata müdahale etmeyen bir Tanrı inancı, gerçek manada bir Tanrı inancını ifade etmez. Zira dış evrende Tanrı’nın varlığını bilmek ve kanıtlamak bunun için yeterli değildir. Bu bağlamda söylenen şu söz son derece önemlidir: “Tanrı, kendisine inananın evrenine girmedikçe onun Tanrı’lı bir evrende yaşadığına inanılmaz.”⁶¹.

KAYNAKÇA

- ALTINTAŞ, Ramazan. *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- ÂMİDÎ, Seyfeddîn. *Ebkâru’l-efkâr fi Usuli’d-din*. Thk. Ahmed Mecîd. Kahire: Darü’l-kütüb vel-vesaiki’l-kavmiyye, 1424/2004.
- ARDOĞAN, Recep. “Âdetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm”. *İlahiyat Fakülteleri XXII Kelâm Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu (Van 12-14 Mayıs 2017)*. Ed. Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız. 157-172. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- ARSLAN, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 2009.
- ASLAN, Adnan. *Tanrı’nın Varlığına Dair Argümanlar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.
- AYGÜN, Fatma. “Allah’ın Varlığı’nı Aklen Bilmeye İlişkin Güncel Tartışmaların Temel Ekseni”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017): 91-118.
- AYTEPE, Mahsum. “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/3 (2017): 113-136.
- BAKAR, Osman. *İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi*. Trc. Işık Yanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- BAKILLÂNÎ, Ebû Bekr. *et-Temhîd*. Thk. Mahmud Muhammed Hudayri - Muhammed Abdülhadi Ebû Ride. Kahire: Darü’l-Fikri’l-Arabi, 1947.
- BULĞEN, Mehmet. *Klasik İslâm Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- BULĞEN, Mehmet. “Fizik Tanrı’yı Gereksiz mi Kıldı? The Grand Design (Büyük Tasarım) Kitabı Üzerinden Bir Değerlendirme”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011): 143-166.
- COŞKUN, İbrahim. *Ateizm ve İslam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

⁶¹ Abdülkerim Sürüş, *Biz Hangi Dünyada Yaşıyoruz*, trc. Hüseyin Hatemi (İstanbul: Seçkin Yayınları, 1986), 24.

- CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Haremeyn. *eş-Şâmil*. Thk. Ali Sâmi en-Neşşâr, Süheyr Muhammed Muhtâr, Faysal Bedir Avn. İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1969.
- CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-irşâd*. Trc. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- DAWKİNS, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. Trc. Kalisto Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey yayınları, 2007.
- DOKO, Enis. *Dâhi ve Dindar: İsaac Newton (Din ve Bilim İlişkisinde Konuşma Sırası Newton'da)*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011.
- DORMAN, M. Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- DRUMMOND, Henry. *The Ascent of Man*. New York: James Pott & Co. Pub., 1908.
- DÜZGÜN, Şaban Ali. *Allah Tabiat ve Tarih*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2005.
- DÜZGÜN, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- EVKURAN, Mehmet. *Sosyal Bilimler Mantığı ve Kelâm*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- FLEW, Antony. *Yanılgım Tanrı Varmış*. Trc. Hasan Kaya - Zeynep Ertan. İstanbul: Profil kitap, 2017.
- GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2004.
- GÜNDÖĞAR, Hamdi. "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük". *İlahiyat Fakülteleri XXII Kelâm Koordinasyon Toplantısı Uluslararası Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu (Van 12-14 Mayıs 2017)*. Ed. Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız. 29-40. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- HAKLI, Şaban. "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi 2* (2002): 195-211.
- HARMAN, Vezir. "Kelâm İminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/1* (2017): 13-51.
- KÂDÎ ABDULCEBBÂR, Ebû'l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 2009.
- KUTLUER, İlhan. *Akıl ve İtikad*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- LENNOX, John. *Aramızda Kalsın Tanrı Var*. Trc. Reşit Şahin-S. Levin Atalay. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013.
- MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. Thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâru sader,

2010.

MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtu Ehli's-sünne*. Thk. Mecdi Baslûm. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1426/2005.

NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsıratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. Nşr. Hüseyin Atay. Ankara: 2003-2004.

NESEFÎ, Ömer. *Metnü'l-Akâid li Ömer en-Neseфі*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.

NİSÂBÜRÎ, Ebû Reşid. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*. Thk. Rıdvan Seyyid. Beyrut: Ma'hadu'l-enmâi'l-Arabî, 1979.

NURÎ, Ahmed. *İsbat-ı Vacib Filozoflar, Kelamcılar ve Sûfilere Göre Allah'ın Varlığı*. Trc. Süleyman Akkuş – Hülya Terzioğlu. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

ÖZALP, Hasan. “Boşlukların Tanrısı’ Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Felsefe Dünyası* 2/58 (2013): 108-124.

ÖZDEMİR, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.

REÇBER, Mehmet Sait. *Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.

SÜRÜŞ, Abdülkerim. *Biz Hangi Dünyada Yaşıyoruz*. Trc. Hüseyin Hatemi. İstanbul: Seçkin Yayınları, 1986.

SWİNBURNE, Richard. *Tanrı Var mı?*. Trc. Muhsin Akbaş. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.

TASLAMAN, Caner. *Tanrı Parçacığı Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2015.

TASLAMAN, Caner. *Allah'ın varlığının 12 Delili*. İstanbul: Destek Yayınları, 2016.

TOPALOĞLU, Bekir. *İslâm Kelâmçılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-i Vâcib)*. Ankara: DİB Yayınları, 2001.

YEŞİLYURT, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.

YUSUFİYAN, Hasan. “Dinin Menşei”. *Misbah* 3/9 (2014): 7-38.

“GOD OF THE GAPS” EXPRESSION AND EVALUATION OF KALAMIC PERSPECTIVE

© Murat AKIN^a

Extended Abstract

For the first time, the expression “God of the gaps”, was used by the Evenjalist researcher Henry Drummond (1851-1897). And it was frequently used and discussed in the arguments of different God imagination. Drummond, defended with this expression that there was an area where the human mind could not be defined in nature, but that God know it and can be filled by Him again. In other words, it was assumed that ontological or epistemological unknowns could be known and filled by God.

With the meaning that was attribute for the concept that the people couldn't explain academically and because of that they said “Refer to God and He will know only”. But with the time some of the points of the science with the result of description and discovery is filled now with science what was “Filled with God” in the first step. From this point atheist they said: “One day science will explain everything and after that there won't be any gaps. So as no more gaps will be controlled by God but will be by the science”.

In the past, how the nature events consist was unknowable like how the rain occurs, how an earthquake occurrence and how the night and day occurs. These kind of events explained directly with God. But nowadays these and other nature events can be explained in expression of their causes and results. Accordingly, what is alleged about “there is no need for God” has been express in words.

This theistic theology, which was placed in basis of gaps in the nature as a field of God's discovery, it has gradually replaced to Deizm with scientific explanations. German theologian Dietrich Bonhoeffer (D.1945), he stand out from this concept that it will lead to epistemological deviations about God and he emphasized that God should be sought in the essentially of life, not

^a Asst. Prof., Zonguldak Bülent Ecevit University Theology Faculty, murat.akin@beun.edu.tr

out of life. Bonhoeffer justified with this prevision. With this, (On this way) of the mechanical universe that is related of God's thoughts this detection style became later in to "deistic natural theology" and is being expressed like this. On the ground of the theological context of nature is God be portrayed as "God of the gaps". In one sense, when it is mentioned about Almighty God who created the universe, and on the other side who cannot response to him and it seems that there is a passive perception about God who is uncared about the people and unaware about what they are doing.

If the Theist are trying to achieve some of unknowingly presence things about the existence of a God with the expression of "God of the gaps" it could be criticized. Because, if it will be understood like this it comes out to an situation that humans own ignorance is presenting like an evidence for the God's existence which is unacceptable. Beside, this idea will break the will of scientific research and it will be even possible that it prevents the progress in this field. But in our work we didn't see from the Theist of the expression "God of the gaps" as an argument for the proof of God. Believers with other words they do not say that "Whe didn't understand this situation so there is a God". On the contrary, we have found in the argument of the atheists what was used like an antithesis for the thoughts of solid determinism of the deists who accepted the existence of a God but said that he did not interfere with the life.

Eventually, we think that this expression used in the field of the theistic thoughts is mixed with the field what is used in the atheist and deist thoughts. Those who says, as science progresses the gaps will filled in and there will not be need for God. It comes in front of us that their important dilemmas is that they are putting the faith out of the knowledge. While the most important way to know God is the existence of the outside world and information about him. Thereby, contrary to the claim that there will be no need for faith as the knowledge increases. It will be more realistic to say that as knowledge increases it will direct to confirm the faith and enquiry it. On the other side when viewed from the Kalam perspective, the principle of the truth of the objects and the knowledge bet is taken together and it aspire to knowledge in the mind of the human and to the outside reality with availability to arriving for ma'rifatullah.

Hereby, the object's existence is absolutely accepted in the Kalam and is making with it analogize of metaphysical dimension. This is not from the gaps but it seems that it's being moved from the existence. If there is going to be searched for an evidence of God's existence it has to be from the Kalam's first application of the inference of the fullness and not from the gaps.

God is not only the "God of the gaps" but he is also the God of "the gaps and the fullness, creator and the creates of all". We attest to knowing about

existing/creating of God's existence, the absolute will and the might and not about the gaps that we don't know. Today the expression "God of the gaps" it's not being accepted by the theists. But contrary they try to understand/make sense about the universe and the contents. Eventually, in the Islamic faith, for the universe and for the God's existence who rules the human, is "at any moment in a work" or "doing how he wants" not inappropriate for the expression "God of the gaps" that has been attributed for the meaning by the atheism and deism.

On the last analysis about the expression "God of the gaps" the word "God" doesn't seem like the God of the religion. The belief of the God for the non-intervention of the life it's not in the real meaning that there is an believe for the God. Because it is not enough to know and to prove God's existence outside of the universe. He/It must bring the God he believe in, in his own universe.

Keywords: Kalam, God of the gaps, Theism, Atheism, Deism.

